

Олександр МИТНИК,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри практичної психології
Інституту педагогіки і психології
Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова;

Олександр КОЧЕРГА,
кандидат психологічних наук, доцент,
заступник директора Інституту
післядипломної педагогічної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка

Операційна компетентність практичного психолога як механізм побудови розвивального освітнього середовища у початковій школі

Місією практичного психолога у початковій школі є надання кваліфікованої допомоги вчителю та батькам у розвитку мотиваційної, пізнавальної та соціальної сфер особистості молодшого шкільного віку. Успіх у здійсненні цієї місії залежить, на нашу думку, від наявності у практичного психолога операційної компетентності. Операційна компетентність — це здатність надавати різноманітну психологічну допомогу, використовуючи знання з психодіагностики, психологічного консультування, психокорекції, реабілітаційної психології, психології конфліктів; здатність бачити та формулювати певні проблеми; ставити попередні діагнози, уточнювати їх; генерувати ідеї, передбачати результат взаємодії з учнем, батьком, учителем та характер зворотної реакції на свої вимоги; розробляти тренінги; створювати завдання розвивального характеру; здійснювати психологічну експертизу.

Практичний психолог, перш за все, має допомогти вчителю у створенні на кожному уроці розвивального освітнього середовища, тобто такого простору, у межах якого відбуватиметься зміцнення інтересу дитини до пізнання, відкриття нового; водночас такий простір сприятиме формуванню в неї рис пізнавально активної, реально і творчо мислячої, самокритичної особистості. На різних семінарах практичний психолог має пояснити вчителю, що механізмом побудови розвивального освітнього середовища є турботливі, зорієнтовані на співпрацю взаємини з учнями та останніх між собою. Саме такі взаємостосунки між учителем та учнями сприяють зменшенню внутрішньої напруги й тривожності школярів. А це, насамперед, запобігає захворюванням і, врешті-решт, навчально-виховальний процес стає оздоровчим процесом.

Практичний психолог має пояснити вчителю, що під час перебування дитини у школі (або іншому навчальному закладі) оптимальною умовою її повноцінного розвитку, навчання, здорового функціонування психіки як системи, що сама розвивається і сама регулюється, є забезпечення відкритої взаємодії (діалогу) на всіх етапах та рівнях у системі психологічного регулювання. Тільки відкритий діалог у змозі забезпечити оптимальну й збалансовану надбудову контурів зовнішнього та внутрішнього регулювання (саморегуляції) системи психологічної організації дитини внаслідок активного обміну інформацією й енергією із зовнішнім середовищем. Як унікальність, дитина потребує не лише професійних, а й особистісних ставлень учителя до неї. Отже, розвивальне навчання має здійснюватися на ґрунті, перш за все, *виховуючих взаємин* двох особистостей — учителя й учня.

Є певні особистісні якості вчителя, які заважають створювати розвивальне освітнє середовище. Це — егоцентризм, стереотипність, недалекоглядність. Охарактеризуємо їх.

Егоцентризм проявляється у тих випадках, коли вчитель бачить себе центральною фігурою в навчально-виховному процесі. Учні відчужуються від нього і тому займають не активну, творчу, а пасивну позицію.

Стереотипність — у звичайних, усталених способах діяльності, стійких формах сприйняття й оцінки соціальних об'єктів та явищ, нормативних утвореннях групової свідомості. Опинившись у полоні професійних стереотипів, учитель, як правило, виправдовує свою поведінку такими твердженнями: "...вони не хочуть навчатися", "...вони думають тільки про те, як розважитись", "...вони ліниві та обмежені" тощо.

Недалекоглядність — невміння "піднятися над фактом", "вийти за межі" ситуації у процесі її розв'язання та прогнозувати хід розвитку події. Застосування впливів дисциплінуючого й оцінного характеру, а не інформуючого та стимулюючого.

Аби позбутися названих якостей, розвинути такі якості педагогічного мислення, як критичність, гнучкість, самостійність, а також такі професійно-значущі якості, як емпатія, динамізм, чарівність [2], важливо проводити засідання методичного об'єднання вчителів початкової школи у вигляді тренінгів, засідань "круглого столу" тощо, на яких радімо, наприклад, колективно розв'язувати педагогічні задачі. Наведемо приклад таких задач і можливих варіантів їх розв'язання.

Задача 1. На уроці під час розгляду нового матеріалу один з учнів говорить учителеві, що не зрозумів.

Насамперед педагогові необхідно з'ясувати в учнів, хто ще не зрозумів і що саме зі змісту нового матеріалу виявилось незрозумілим. Якщо більшість учнів класу не зрозуміли нове, то учитель в стислому вигляді повторює тему, розбиваючи її на фрагменти, ставить запитання на розуміння, звертаючись до всього класу. Якщо матеріал не зрозуміли один чи кілька учнів, то вчитель запитує: "Хто може пояснити, наприклад, Сергієві?" І нерідко пояснення в підсистемі "учень — учень" виявляється ефективним. У дітей своя логіка. Іноді їм легше зрозуміти, що і чому незрозуміле їхньому товаришеві. Застосовуючи такий спосіб пояснення, привчаємо учнів до того, щоб турбота про засвоєння нового матеріалу кожним не була тільки справою вчителя.

Задача 2. Вчитель пояснює новий матеріал. Один із аспектів його викликає в учнів нездоровий сміх.

У даній ситуації вчителю не треба наказувати дітям замовкнути або піднімати тих учнів, які сміялись, з проханням уточнити матеріал, який шойно був пояснений, з метою образити дитину, принизити її; не треба також ігнорувати дитячий сміх. Вчителю бажано відразу з'ясувати причину сміху, за можливості, посміятися разом. Якщо сміх дітей означає неправильне розуміння змісту пояснюваного матеріалу, потрібно пояснити ще раз, навести більше прикладів.

Задача 3. На уроці учень ставить запитання, на яке вчитель не знає відповіді.

Учителю не варто намагатися відповісти загальними фразами, виправдовуючи це обмеженістю часу уроку й необхідністю вивчення нової теми. Бажано відверто зізнатися дитині у своїй непоінформованості у даному питанні й шукати спільно з учнем відповідь на поставлене запитання.

Аби забезпечити ефективність реалізації в навчально-виховному процесі принципу індивідуалізації та диференціації, педагогові необхідно врахову-

вати тип нервової системи (темперамент) кожного свого вихованця. Тут йому має допомогти практичний психолог. Пропонуємо інформацію для вчителя щодо індивідуальних особливостей поведінки дітей з різними темпераментами.

Учень початкової школи з сангвіністичними рисами має такі мобілізаційні фактори: сильний, врівноважений, рухливий тип нервової системи, що дає змогу швидко пристосуватися до нових умов та людей; розвинуту товарищескість, а отже, швидко передачу іншим чужих або власних ідей; активна рухливість дає змогу швидко мобілізувати свої сили в багатьох ситуаціях. Це спонукає учня до певного природного оптимізму, який може передаватися іншим.

Фактори ризику учня: його непосидючість, він важко утримує увагу на одній конкретній справі; почуття й емоції легко виникають, зате можуть швидко згасати (часто змінюються орієнтири); небезпека для системності дій та розподілу власних сил (запал може швидко змінитись байдужістю); марудність роботи стомлює і паралізує мислення, впливає на його глибину та всеосяжність занурення в ту чи іншу задачу (життєву, яку необхідно розв'язати, або навчальну, від якої залежить шкільна успішність).

Учень початкової школи з холеричним темпераментом має такі мобілізаційні фактори: сильна нервова система, яка дає змогу діяти з усією потужністю, використовуючи максимально свій потенціал (якщо викладатись, то на повну силу); підвищена збудливість (задача швидко привертає всю потугу уваги); ініціативність, енергійність, принциповість — за умови, якщо переважають позитивні суспільні інтереси (адекватна моральна і фізична підтримка з боку педагога та батьків).

Його фактори ризику: невраїноваженість, різкість, яскрава виразність заважають завершити розпочату справу при зіткненні з будь-якими дрібницями; відсутність позитивних суспільних інтересів може виявляти дратівливість, афективність, запальність, нестриманість, а отже, недостатню зосередженість; за напружених обставин може втрачати здатність до самоконтролю.

Учень початкової школи з флегматичним темпераментом має такі мобілізаційні фактори: сильна врівноважена нервова система допомагає досягати успіхів у реалізації поставлених завдань; стійкість, спокій, гнучкість, наполегливість дають змогу рухатися в обраному напрямку; поміркованість та постійність у діях — досягати значних результатів; здатність розраховувати власні сили й не витратити їх на балачки; висока витримка та глибина думки (але все це залежить від умов організації діяльності та моральної підтримки з боку дорослих).

Фактори ризику учня такі: він виявляє повільність, не завжди готовий швидко мобілізуватися;

характеризується низьким рівнем активності (тому потребує зовнішніх стимулів); залежно від середовища або діяльності може бути млявим, байдужим, лінивим; здатний виконувати лише звичайні дії (за відсутності творчої ініціативи); в міру товариський, що не завжди сприяє бажанню поділитися власними досягненнями з іншими або ініціювати дію.

Учень початкової школи з меланхолійним темпераментом має такі мобілізаційні фактори: стриманість, яка може спонукати до поміркованості та розважливості у фізичних та інтелектуальних діях; за сприятливих умов людина глибока, змістовна; хороший учень (сумлінно виконує свою роботу, намагається довести її до логічного завершення й отримати позитивний результат); здатний вирішувати життєві завдання, долати перешкоди на шляху до успіху).

Фактори ризику учня: загальна слабкість нервової системи, реакція часто не відповідає силі подразника (може впасти в ступор, навіть при незначних труднощах); значні навантаження викликають уповільнення моторних реакцій, мовлення та рухів; за несприятливих умов посилюється тривожність, з'являється замкненість, страх; незначні дрібниці можуть провокувати внутрішні переживання; намагання ізолювати себе від соціуму.

Фіксації чистих темпераментів у людини не існує, але є їх природний рейтинг прояву (певне домінування чи перевага). Іншими словами, у кожної людини одночасно присутні всі чотири типи темпераменту, але в певних співвідношеннях між собою. Тому вчителю важливо знати їх особливості та враховувати в діяльності учня.

Встановлено: кожна дитина має певні пріоритети в пізнанні навколишнього світу через: відчуття (ознайомлення, "що це?"), сприйняття ("чи небезпечно це?", оцінка комплексного рівня безпеки для себе) та освоєння — взаємодію між мисленням, почуттями та уявою (як це розуміти?, що з цим робити, як використовувати й у що можна перетворювати). Саме ці обставини формують способи сприймання світу школярем. Практичному психологові важливо допомогти вчителю виявити ці особливості сприймання світу в учнів початкової школи.

Американські дослідники Лорен Бредвей і Барбара Хіл з Оклахомського університету встановили, що спосіб сприймання світу людиною або визначає її майбутні досягнення, або викликає певні проблеми й труднощі. Значна частина нашого потенціалу закладена в людині вже при народженні. Упродовж життя ми пізнаємо світ, засвоюючи та використовуючи різні способи сприйняття та види переробки інформації. Дослідники вказують на існування різних типів людей за способом сприйняття й обробки зовнішньої інформації: *візуалів, слухачів (аудіалів), кінетиків* або *тактильників* [1].

Основа цього поділу — певний спосіб сприймання інформації — очима, вухами чи на дотик.

Отже, залежно від способів пізнання, всі учні поділяються на **три групи**: "глядачі", "слухачі", "діячі". Охарактеризуємо їх.

Основні особливості тих, хто діє як "глядач".

"Глядачі" пізнають світ візуально. При сприйнятті інформації вони більше спираються на зорові відчуття, їх увага природно спрямовується на видимі ознаки знайомих об'єктів. Вони швидко схоплюють і запам'ятовують такі візуальні характеристики, як рух, колір, форма, розміри.

Основні особливості тих, хто діє як "слухач".

"Слухачі" пізнають світ, сприймаючи голоси та звуки. Вони більше покладаються на слухові відчуття, ніж на зорові й тактильні. Оскільки мовлення сприймається на слух, слухачі раніше, ніж інші діти, починають розмовляти і відрізняються значним словниковим запасом.

Основні особливості тих, хто діє як "діяч".

"Діячі" пізнають світ тактильним (або кінестетичним) способом, тобто шляхом безпосереднього дотику або руху. Такий спосіб одержання інформації вказує на сильно розвинену моторику, активний рух, який породжується активністю великої мускулатури плечей, рук, ніг, стоп. Діячі раніше за інших дітей починають повзати, а потім ходити.

Подаємо для вчителя **тестові завдання** із певними вказівками, які допоможуть визначити спосіб сприймання інформації кожним учнем [3].

1. Спілкування.

Коли мій учень висловлює свої думки, відповідає на запитання...

ГЛЯДАЧ

— Говорить короткими, та не зовсім правильними фразами.

— Рідко наважується відповідати на уроці, поки його не викличе вчитель.

— Його словниковий запас не перевищує середньовікового рівня.

— Віддає перевагу безпосередньому спілкуванню.

СЛУХАЧ

— Говорить довгими та складними реченнями.

— На уроці часто зголошується відповідати сам.

— У нього значний словниковий запас.

— Любить поговорити по телефону.

ДІЯЧ

— Говорить короткими фразами й неправильно вимовляє слова.

— На уроці поводить тихо, а на ігровому майданчику — галасливо.

— Його словниковий запас незначний.

— Намагається якнайменше користуватись телефоном.

2. Улюблені заняття.

У вільний час мій учень...

ГЛЯДАЧ

- Більшу частину часу проводить за комп'ютером.
- Прекрасно грає у відеоігри.
- Легко складає головоломки.
- Йому подобаються настільні ігри, суворо дотримується правил гри.

СЛУХАЧ

- Читає книжки зі своєї улюбленої серії, які бере в бібліотеці.
- Співає пісні та читає напам'ять діалоги з улюблених відеофільмів.
- Часто виступає в ролі організатора на будь-яких шкільних заходах.
- В іграх завжди виступає заводієм.

ДІЯЧ

- Йому подобається дивитись спортивні змагання, наприклад, футбольні матчі або регбі.
- Прекрасно грає у футбол.
- Може зобразити сцену з якої-небудь п'єси, однак він не завжди запам'ятовує слова акторів.
- Йому більше подобається грати на вулиці, ніж удома.

- Часто губить частини настільних ігор.

3. Мікромоторика.

Коли мій учень працює руками...

ГЛЯДАЧ

- Його творчі роботи красиві.
- Шкільні письмові завдання завжди охайні.

СЛУХАЧ

- Терпимо ставиться до уроків творчості. Однак із року в рік може виконувати одну і ту ж роботу.
- Його письмові роботи виконуються неохайно.

ДІЯЧ

- Йому подобається працювати руками на творчих заняттях, проте недбало ставиться до використання матеріалів.
- Збивається з рядка і пише на полях.
- Колонки цифр у нього часто виходять нерівними.

4. Макромоторика.

Коли мій учень виявляє рухову активність...

ГЛЯДАЧ

- Відмінно грає в ігри, які потребують високої візуально-тактильної координації, наприклад, точно кидає на жердину кільця та грає у бадмінтон.
- Віддає перевагу неконтактним видам спорту, таким, як біг та туризм.

СЛУХАЧ

- Необхідно застосувати чимало стимулів, щоб залучити його до участі у грі.
- Віддає перевагу руховим іграм, а також тим, де є елементи мовлення, наприклад, ігри зі скакалкою.

ДІЯЧ

- Спритний, у нього добре розвинена координація рухів.

- Досягає успіхів, пов'язаних із макромоторикою.
- В іграх найчастіше виступає в ролі лідера або капітана команди.

5. Навички спілкування.

Коли мій учень зустрічається з іншими дітьми...

ГЛЯДАЧ

- Тримається окремо в компанії однолітків.
- Індивідуальні заняття подобаються йому більше, ніж групові.

СЛУХАЧ

- Товариський, любить поговорити з однолітками.
- Віддає перевагу роботі в групі, а не індивідуальним заняттям.

ДІЯЧ

- Тягнеться до дітей, яким подобаються галасливі активні ігри.
- Невдало справляється з груповими та індивідуальними завданнями.
- Йому часто потрібна допомога вчителя.

6. Емоції.

Коли мова йде про почуття мого учня...

ГЛЯДАЧ

- Неохоче виражає емоції.
- Емоційні сцени викликають у нього почуття незручності.

СЛУХАЧ

- Легко говорить про свої почуття.
- Ставиться до почуттів друзів з розумінням та співчуттям.

ДІЯЧ

- Висловлює почуття за допомогою невербальних засобів: крику, обіймів, стрибків, тупотіння ногами.
- У нього легко псується настрій, він проявляє нетерплячість.

7. Пам'ять.

Коли мій учень вчиться...

ГЛЯДАЧ

- Пише та малює для полегшення процесу запам'ятовування.
- У нього великий запас зорових образів.

СЛУХАЧ

- Легко запам'ятовує вірші, співзвучні вислови.
- Йому достатньо один раз почути нове слово, щоб його запам'ятати.

ДІЯЧ

- Важко запам'ятовує те, що чує та бачить.
- Запам'ятовує дію та рух.

8. У школі.

Коли мій учень знаходиться в класі...

ГЛЯДАЧ

- На його столі завжди зразковий порядок.
- Він усвідомлено виконує правила шкільного розпорядку.

- Охайно одягається, старанно продумуючи всі деталі костюма.

- Досягає успіхів у математиці та орфографії.

СЛУХАЧ

- Досить організована дитина.
- Йому не завжди легко вдається запам'ятати та передати якесь повідомлення.
- Подобається одягатись так, що одні деталі костюма не пасують з іншими.
- Досягає успіхів у суспільних дисциплінах та читанні.

ДІЯЧ

- На його робочому місці безлад.
- Він часто встає та виходить з класу під час занять.
- Одяг часто буває зім'ятим та брудним.
- Подобається виконувати практичні наукові завдання, можливо, йому потрібна додаткова допомога з читання та математики.

Усвідомивши, що в класі є учні, котрі по-різному сприймають інформацію, радимо вчителю:

➤ навчальний матеріал подавати учням за допомогою різних засобів: візуально чи описово, чи створюючи спільний проект (рухому модель);

➤ складний навчальний матеріал розкласти на певні елементи, які між собою взаємодіють. Для цього важливо створити його динамічну модель: схему, малюнок, фотографію, відео тощо, доповнити її яскравим описом, виділивши ключові слова й запропонувати її власноруч намалювати, вирізати, виліпити чи втілити в русі.

➤ організовувати роботу з навчальним матеріалом у трьох різних групах: глядачів, слухачів, діячів. Кожна з них має представити його своїми провідними способами сприймання візуально чи озвучивши, в русі або дії;

➤ створювати комбіновані групи (в кожен включити кількох глядачів, слухачів та діячів) для засвоєння навчального матеріалу. Потім кожна з груп зможе його представити як цілісний тривимірний об'єкт пізнання.

З метою тренування у дітей молодшого шкільного віку різних способів сприймання інформації радимо батькам:

➤ звертати увагу дітей на багатство кольорів, звуків, рухів та дій;

➤ підтримувати у дитини бажання спостерігати, слухати, діяти (спільно знаходити мету);

➤ заохочувати до спостереження прекрасного: природи, творів мистецтва, технічних винаходів, слухати народні та класичні твори, створювати власноруч вироби, моделі;

➤ визначати разом у побаченому, почутому чи рухомому головному ознаки, орієнтири розпізнання, тональності та концентрацію: частоту повторень, розмитість, одиничність;

➤ пояснювати в процесі діалогічного обміну думками, що бачимо, чуємо та як діємо: рухову сутність, спонтанність та доцільність.

Співпраця практичного психолога з учителем, учнями та батьками школярів допоможе побудувати розвивальний освітній простір. Зазначений успіх має визначатися певними станами, які переживатиме дитина у навчальному закладі. Охарактеризуємо їх.

Психофізіологічно учень відчуває на уроці *стан комфорту*, неможливий без атмосфери довіри, яка спирається на позитивні емоції. Учень мусить засвоїти те, що кожна його думка чи однокласників важлива і має право на існування. Немає поганих учнів тільки тому, що вони висловлюють думки, відмінні від тих, які підтримує більшість. Вчителю важливо відчувати стан учнів, їхній настрій за їх рухами, інтонацією, мімікою, очима. Учень має відчувати такт педагога у всіх його діях та вимогах.

Психофізіологічно учень має переживати на кожному уроці *стан навчального задоволення*, який неможливий без врахування вчителем навіть незначних успіхів вихованців. Саме це має відчути й зафіксувати учень у ставленні вчителя до нього. Учень має бажання висловити власну думку, але не завжди хоче це зробити, боячись помилитись. Помилка – не привід для негативних висновків з боку вчителя. Це можливість побачити чому не вдається розв'язати навчальне завдання зараз. Але в жодному разі вона не є хибною. Скоріш це кроки на шляху до його розв'язання, спосіб відсіяти неможливі варіанти вирішення навчального завдання.

Психофізіологічно учень має потрапити у *стан сумніву*, а отже, опинитися в роздумах про можливі шляхи розв'язання навчального завдання. Учень важливо насамперед бачити і чути думки своїх однокласників. Це можливо на уроці за умови організації вчителем роботи в парах, малих групах. Школярі мають осягнути, що "здоровий скепсис" вказує на відсутність істини як готової формули на всі випадки життя. Істина не дана зовні готовою, тому кожен здатен зробити внесок в її осягнення. Відтак навчальна істина має бути осмисленою, оціненою та уявленою, а не прийнятою на віру. Тільки в такому випадку вона стане "власністю" учня, отже, його навчальним здобутком. Те, що прийнято, спожито без інтелектуальних зусиль, досить часто є не ефективним і не потрібним в подальшому навчанні учня.

Якщо дитина переживає на кожному уроці окреслені вище стани, то, на нашу думку, її шкільне життя буде радісним, емоційно насиченим.

Література

1. Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К. : Видавництво Європейського університету, 2010. – 152 с.
2. Митник О. Я. Як навчити дитину мистецтва мислення / О. Я. Митник. – К. : Початкова школа, 2006. – 104 с.
3. Навчання у початковій школі як цілісний творчий процес: теорія і практика / за ред. В. І. Бондаря, упорядкув. О. Я. Митника. – К. : Початкова школа, 2011. – 384 с.